

Joanna Wawrzyniak

Oblicza starości

Biografia jako źródło
czynników adaptacyjnych

SPIS TREŚCI

WPROWADZENIE W PRZEDMIOT I METODOLOGIĘ BADAŃ	5
---	----------

ROZDZIAŁ I

SCHYLEK ŻYCIA I ZAKOŃCZENIE AKTYWNOŚCI ZAWODOWEJ . . . 12	
1. Starość – nowy etap życia	12
2. Emerytura – konieczność czy wolny wybór?	22
3. Formy aktywności i style życia na emeryturze	28
4. Satysfakcja życiowa i bilans życia ludzi starych	34

ROZDZIAŁ II

DZIECIŃSTWO I EDUKACJA	37
1. Wpływ sytuacji politycznej i społecznej na kształtowanie postaw	37
2. Rodzina – pierwsze i najważniejsze środowisko wychowawcze	44
3. Edukacja – obieranie życiowego kierunku	53

ROZDZIAŁ III

AKTYWNOŚĆ ZAWODOWA	63
1. Pierwsze doświadczenia zawodowe i ich rozwój	63
2. Wojenna przerwa w życiu zawodowym	68
3. Wznowienie aktywności	87

ROZDZIAŁ IV

EMERYTURA	104
1. Rozstanie z aktywnością czy nowe jej formy?	104
2. Aktywność rodzinna i jej znaczenie	114
3. Satysfakcja życiowa i bilans życia	122

PODSUMOWANIE	129
-------------------------------	------------

BIBLIOGRAFIA	139
-------------------------------	------------

WPROWADZENIE W PRZEDMIOT I METODOLOGIĘ BADAŃ

Jeśli przed sześćdziesiątką nie dowiedzieliśmy się
Jakim splotem paradoksów i sprzeczności jest życie,
Jak niesłychanie zawikłane są w każdym naszym działaniu
dobro i zło,
Jak skłonną do kompromisów jest Pani Prawda,
to na próżno się zestarzeliliśmy.

John Cowper Powys

Starość jest zjawiskiem uniwersalnym – dotyczącym każdego organizmu żywego, lecz mimo to, mało poznanym. Naukowcy wciąż mają kłopot z precyzyjnym zdefiniowaniem tej fazy życia (Kępiński, 1978: 331).

Niezbyt szeroki zakres wiedzy dotyczący tego okresu życia ludzkiego, charakteryzujący współczesne społeczeństwo, ma z pewnością wiele różnorodnych przyczyn. Jedną z nich może być brak zainteresowania fazą życia, z którą większość ludzi nie wiąże już specjalnie wielkich nadziei i planów. A takie podejście powoduje niechęć do poznania tego procesu i do samej starości.

Zdobywcze medycyny sprawiają, że starość jest coraz zdrowsza i coraz dłuższa. To z kolei powoduje pragnienie poznania czynników, od jakich zależy możliwość aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym tej coraz liczniejszej grupy społecznej. Tym bardziej, że coraz częściej są to osoby w pełni sprawne i gotowe do pracy oraz innych form działania. Aktywność lub izolacja grupy liczącej 16% ogółu populacji Polski i 20% ludności świata, to zagadnienie, które trafniej będzie nazywać problemem. Przemawia za tym aksjologiczny wymiar zagadnienia, zgodnie z którym aktywność człowieka uważamy za jego rozwój, natomiast izolację za regres i ekskluzję.

Co decyduje o tym, że człowiek w fazie starości podejmuje aktywność lub dopasowuje się do stereotypu beзуżytecznego staruszka? Co w ogóle warunkuje postawy wobec własnej starości? Literatura przedmiotu – prognozy i badania na temat przeżywania kolejnych faz starości, adaptacji do niej, prezentowanych w niej postaw i możliwości rozwoju w tym etapie życia – coraz wyraźniej precyzuje poszczególne zjawiska zachodzące w okresie starości. Dostarcza wiedzy skategoryzowanej według dyscyplin naukowych, począwszy od fizjologii, poprzez psychologię, socjologię do pedagogiki.

Obecnie wiadomo już, że standaryzacja zjawiska starzenia się, które – co prawda jest nieuchronne i nieodwracalne – przynosi zbyt wiele uproszczeń. Jest to tym bardziej znaczące, że starzenie się jest **procesem**, co oznacza ciągłe zmiany w zjawiskach, które obejmuje. By móc zmiany te przewidzieć i – co istotniejsze – ukierunkować w optymalny sposób, trzeba poznać zasady, jakimi zmiany te się rządzą oraz wszelkie czynniki, które o zmianach tych decydują lub mogą mieć na nie wpływ.

Gerontolodzy szczególną uwagę zwracają na fakt, że starość jest fazą łączącą kilka sfer ludzkiej aktywności. Jest dynamicznym i synergicznym związkiem procesów biologicznych, psychicznych oraz zmian w sferze społecznej życia ludzi starszych (Starega-Piasek, 1990). Zatem coraz bardziej istotnym staje się znalezienie odpowiedzi na pytanie o czynniki wpływające na podjęcie aktywności, jako recepty na pozytywne przystosowanie się do starości. Odpowiedzi tej należy szukać w każdym etapie życia, we wszystkich zdarzeniach, jakie wystąpiły w ciągu jego cyklu. Dlatego założeniem niniejszej pracy jest przedstawienie **wpływu doświadczeń życiowych i stylu życia człowieka jako czynników kształtujących proces adaptacji do starości**.

Optymalnym sposobem na zgłębienie tej zależności jest analiza biografii. Badania biograficzne jako sposób na poznanie subiektywnych odczuć związanych z konkretnymi, indywidualnymi przeżyciami, cieszą się rosnącym uznaniem wśród psychologów, socjologów i pedagogów.

Edukacyjny wymiar doświadczeń zawartych w cyklu życia jest tą wartością, w której upatruje się szczególnego znaczenia pedagogicznego. Ma to być bowiem sposób na poznanie, w jakim stopniu człowiek, na swej indywidualnej drodze życia, poddał się kształtowaniu czynnikom w różnej mierze zewnętrznym: od sytuacji społeczno-politycznej, poprzez

rodzinę, najbliższe środowisko – edukacyjne, zawodowe, po obiektywne zdarzenia, które wywarły wpływ (także) na jego wewnętrzny świat.

Wartości pedagogiczne i edukacyjne (obok heurystycznej) analizy historii życia zdają się być wyjątkowe. Proces zgłębiania biografii polega na zapoznawaniu się z wydarzeniami – często bardzo osobistymi, a czasem powszechnymi, które jednak mają swój wyjątkowy oddźwięk – osobistą interpretację, bądź jednostkowy wpływ na bieg dalszych zdarzeń. Każde z przeżyć jest istotnym elementem w procesie rozwoju jednostki – wzbogaca ją edukacyjnie poprzez refleksje i wyciąganie wniosków. W przeciwnym wypadku doświadczenie się marnuje, nie przynosi efektów, a człowiek stałby się na powrót „tabula rasa” (Czerniawska, 2007: 69).

W mojej pracy analiza biografii odbywa się w dwóch wymiarach (wertikalnym oraz horyzontalnym) i prowadzi do poznania jednostki wraz ze społeczeństwem oraz czasem, w których żyła – wszystko to ją otaczało i kreowało. Jednostkowe losy ludzkie stwarzają możliwość poznania wieloaspektowej historii życia – ze względu na swoje zakorzenienie w konkretnym miejscu, związek z czasem historycznym poprzez uczestnictwo w obiektywnych zdarzeniach oraz dzięki głębi własnej egzystencji indywidualnie uformowanej.

Metoda biograficzna jest nieoceniona także w poznaniu środowiska niewidzialnego, na które składają się takie składniki, jak: subiektywne przeżycia, system wartości, kultura duchowa – mające moc przekształcania życia (Czerniawska, 2007: 57–58). Bierze się to ze szczególnego znaczenia pewnych zjawisk i zdarzeń w życiu człowieka, który od tej pory żyje jakby w zależności od pamięci o tym zdarzeniu. Ich źródłem są właśnie pojedyncze losy ludzkie. Poznanie środowiska niewidzialnego jest konieczne do określenia znaczących wydarzeń w życiu, dzięki czemu możliwe jest rozpoznanie kryzysów osobistych lub charakterystycznych dla całych środowisk. Poznanie czynników determinujących zachowania jednostki mają wagę diagnozowania, a następnie określania działań pomocowych dla rozwoju jednostki.

Wymiar edukacyjny analizy biografii polega na poznaniu czterech głównych sfer związanych z funkcjonowaniem człowieka – swoistych wymiarów ludzkiej egzystencji: **środowiska społecznego, czasu historycznego, osobistych doświadczeń oraz procesu samopoznania.**

Badanie sytuacji społecznej jednostki polega na poznaniu jej funkcjonowania na tle **bezpośredniego środowiska**, motywów jej postępowania związanego z oddziaływaniem wzorców społecznych, odnajdywaniu czynników wpływających na kształtowanie interakcji z otoczeniem.

Indywidualny wymiar historii życia (wraz ze sferą związaną ze środowiskiem, zjawiskami społecznymi) pozostaje natomiast w korelacji z **czasem** jako kolejnym istotnym składnikiem biografii. Niczego nie sposób rozpatrywać w oderwaniu od tego wymiaru. Każda historia związana jest z konkretnym czasem i jego desygnatami w postaci obyczajowości, kultury. Spojrzenie na indywidualne biografie, to spojrzenie w przeszłość, na los w określonym czasie i miejscu, bowiem życie jednostki zawsze ułożone jest w środowisku społecznym i jednocześnie zdeterminowane okresem historycznym.

Ujmowanie **indywidualnych przeżyć** jako zbioru czynników kreujących postawę wobec starości i adaptację do niej wymusza postrzeganie egzystencji ludzkiej jako ciągu wzajemnie powiązanych ze sobą zjawisk i zdarzeń o jednostkowym, specyficznym charakterze. Ich konsekwencją jest wysoce indywidualny sposób przeżywania własnej starości.

Wartość badania biograficznego w tym kontekście polega również na wykorzystaniu jego stymulacji względem **procesu samopoznania**, bez którego niemożliwe jest samowychowanie, polegające wszakże na kształtowaniu własnej osobowości. Bierze się ono z potrzeby poznania siebie, to zaś z analizy przeżytej przeszłości.

Analiza poszczególnych etapów życia człowieka okazuje się być konieczną ze względu na zawarte w tych etapach informacje składające się na pełny obraz osobowości człowieka starego. Wszystkie etapy rozwoju wspierają się wzajemnie, wywierając na siebie wpływ w formowaniu ostatecznego (jeśli obraz człowieka w starości uznamy za ostateczny) indywidualnego wizerunku jednostki. Dzieje się tak za sprawą specyficznej historii, jaką posiada każda jednostka, wzbogacanej przez własną działalność, interakcję jednostki i otoczenia.

Odpowiedź na pytanie: **w jakim stopniu jakość starości jest uwarunkowana osobistymi doświadczeniami**, była celem moich badań. Badanie to zostało zainspirowane edukacyjnymi wartościami metody biograficznej w spojrzeniu na życie człowieka jako indywidualny, niepowta-

rzalny ciąg zdarzeń i doświadczeń, które kształtują styl życia jednostki. Każde pojedyncze wydarzenie ma swoje edukacyjne konsekwencje w postaci wyciągniętych wniosków, przyjętych postaw, obranych preferencji i priorytetów – stąd konieczne jest poznanie tych doświadczeń wraz z wszelkimi ich implikacjami w sferze osobistej i społecznej badanego.

W określeniu: „doświadczenia całego życia” umieszczone są poszczególne jego etapy – począwszy od dzieciństwa, edukacji, poprzez życie zawodowe i pozazawodową działalność, po emeryturę i formy aktywności podejmowane w jej ramach. W każdym z tych etapów mieszczą się osobiste zdarzenia o charakterze indywidualnych doświadczeń, pozostające w związkach i relacjach z otoczeniem, środowiskiem, czasem. Wszystko zgodnie z twierdzeniem Heleny Radlińskiej, w którym zapisuje ona badaniom biograficznym rolę służebną wobec potrzeby poznania sytuacji społecznej jednostek. Koniecznym jest jednocześnie, by odbywało się to na tle środowiska bezpośredniego, stwarzając możliwość korzystania z wartości zarówno tego środowiska, jak i szerszych społeczności (Radlińska, 1961: 113; Czerniawska, 2007: 56).

Cel ten można osiągnąć jedynie poprzez poddanie penetracji badawczej informacji z zakresu poszczególnych etapów życia, relacjonowanych z pozycji osoby „spoglądającej wstecz” i zawartych w nich wszelkich istotnych – obiektywnie i subiektywnie – przeżyć, związków oraz wydarzeń wraz z kontekstem społecznym, politycznym i czasem historycznie określonym. Uwaga badacza, zogniskowana na poszczególnych etapach życia, będzie skierowana w szczególności ku przeżyciom i związkom rodzinnym, wszelkim implikacjom wychowania, kształtowania się postaw społecznych i zawodowych oraz obierania drogi życiowej. Towarzyszyć temu procesowi będzie zamiar uchwycenia i opisanego edukacyjnego wymiaru poszczególnych doświadczeń, zgodnie z idiograficznym kierunkiem, mówiącym o niepowtarzalności każdej jednostki. Badanie spraw składających się na tę niepowtarzalność, rządzących przypadkami i życiem indywidualnym, łączy się z badaniem istotnych interakcji – zarówno oficjalnych, jak i ukrytych, osobistych – które wpływają na ludzkie doświadczenie.

Problem główny, zawarty w pytaniu: „Jak doświadczenia wcześniejszych faz życia i jego styl wpływają na adaptację do starości?” – wymaga

opracowania wielu szczegółowych pytań problemowych, z których najistotniejszymi są:

- Czy środowisko i sytuacja społeczna w fazie dorastania mają wpływ na formowanie postaw społecznych prezentowanych w późniejszych latach życia?
- Na czym polega edukacyjna rola rodziny i doświadczeń z okresu dzieciństwa?
- W jakim stopniu emerytura zmodyfikowała życie rodzinne i społeczne?
- Jaki wpływ na sposób przeżywania starości ma intensywność pełnienia ról na emeryturze?

Przeprowadzone badanie biograficzne, mimo że nie opiera się na hipotezie, nie odbywa się bez założeń teoretycznych. Zostaje ono ukierunkowane przez pytanie badawcze, ponieważ korzystamy z wiedzy, która na ten temat istnieje – jest dostępna i poznana. Można stwierdzić, że przeprowadzone przeze mnie badania opierają się na teorii niedostatecznie rozwiniętej, pytania badawcze mają na celu określenie informacji, jakie są potrzebne, ażeby teorię tę rozwinąć.

Podstawę ich zbierania stanowił wywiad biograficzny. Swobodne relacjonowanie biografii ukierunkowywane było przez stawianie pytań, skonstruowanych w oparciu o szczegółową tematykę badań i dostosowane w oczywisty sposób do indywidualnego charakteru życiorysu.

Poza wywiadem, koniecznym stało się korzystanie z metody jakościowej analizy dokumentów osobistych, jak: listy, dzienniki, powieści autobiograficzne, spisane relacje i wspomnienia. W dokumentach tego rodzaju najlepiej zachowuje się kształt przeszłości lub jej interpretacja, analiza, czy reinterpretacja także, jeśli zostały napisane znacznie później, niż miały miejsce opisywane w nich wydarzenia.

Badania zostały przeprowadzone na przestrzeni czterech lat: od 2001 do 2004 roku. Osoby badane stanowiły próbę celową. Wybór badanych równoznaczny był z wyborem kompleksu zagadnień i układów społecznych, będących przedmiotem moich zainteresowań. Kryterium wyboru stała się dla mnie aktywność zawodowa, charakteryzująca się określoną intensywnością ze względu na połączenie obowiązków zawodowych z rodzinnymi lub dodatkowymi pasjami i zainteresowaniami.

Celowy dobór rozmówców według cech sytuacji życiowej, rodzaju doświadczeń, aktywności, udziału w życiu społecznym czy nawet historycznym, pozwala wstępnie klasyfikować „otwarte” interpretacje. Ponadto można badanych, powierzających nam swoją biografię, traktować jako ekspertów udostępniających materiał faktograficzny, którego w inny sposób nie uzyskalibyśmy. Możemy w ten sposób uzupełnić obiektywne wydarzenia o subiektywny wymiar poznawczy i edukacyjny, analizując zmiany w odbiorze tych samych przeżyć, ich wpływ i indywidualne konsekwencje pedagogiczne.

Celowość doboru zarówno pod względem charakteru wiedzonego życia, jak i ilości badanych biografii (trzech) jest spowodowane zamiarem poprowadzenia analizy skierowanej na jakość przeżyć i doświadczeń oraz na styl życia bardziej, niż na ilość poszczególnych wydarzeń. Innymi słowy – w zamiarze ma to być analiza koncentrująca się na głębi życia przede wszystkim, a nie poprzestająca na badaniu charakteru zdarzeń w jego rozciągłości.

Wybór swój skierowałam na osoby różniące się między sobą w sposobie spędzania starości – w formach, zakresie i intensywności uprawianych ról społecznych. Istota atrakcyjności właśnie tych trzech biografii polega przede wszystkim na odmienności w sferze obiektywnej: począwszy od diametralnych różnic między typami środowisk społecznych, z jakich się wywodzą, regionów kraju i związaną z tym faktem historią i sytuacją polityczno-społeczną. Badania biografii odbywały się w momencie zaawansowanej (długotrwałej) emerytury, by możliwe było zachowanie pewnych proporcji czasowych (dystansu) wobec zdarzenia przejścia na emeryturę, a okresu aktywności zawodowej. Oznacza to, że starość musiała już trwać przez jakiś czas, rozwinąć się i utrwalić, zanim zaczęto ją opisywać. Tylko wówczas ma to sens badawczy.

W poddanych analizie poszczególnych sytuacjach nie poszukuję uniwersalnych prawdy, lecz analizuję fakty społeczne i osobiste w indywidualnym aspekcie pedagogicznym i edukacyjnym.

Niniejsza praca jest skróconą wersją dysertacji doktorskiej, obronionej w 2005 roku na Wydziale Historyczno-Pedagogicznym Uniwersytetu Opolskiego.